

Tarkkuutta sanankäyttöön

Rasitus ja rasite

-e-johtimiset verbikantaiset substantiivit, varsinkin kolmitavuisesta -ta-, -tä- loppuisesta kannasta johtuneet, pyrkivät jatkuvasti valtaamaan alaa -us, -ys -johtimisilta. Niiden eräänlaisena etuna on se, että ne selvästi ilmaisevat teon konkreettia tulosta, kohdetta, välinettä tms.; vastaavat -us, -ys -johdokset taas ovat useimmiten teonimiä, vaikka niillä toisinaan on erikoistuneempiakin, varsinkin 'teon tuloksen' merkityksiä (esim. *rakennus, sävellys, varustus*). Siltä kannalta voi pitää hyödyllisenä sitä, että alkuaan vain pikakirjoituksessa käytetty *lyhenne* on, lähinnä Aarni Penttilän v. 1957 ilmestyneen Suomen kieliopin sysäyksestä, syrjäyttänyt aiemman *lyhennyksen* myös oikeinkirjoitusopin terminä. Pikakirjoituksen alaan on kuulunut myös *pikakirjoite* 'pikakirjoituksella tehty teksti'. Se tuntuu tarpeelliselta, ja yhtä tarpeellinen on sen mallin mukaan paljon myöhemmin syntynyt *konekirjoite* 'koneella kirjoitettu teksti'. Vrt. teonimiin *pikakirjoitus, konekirjoitus*. Luonnollista on, että *konekirjoite* vuorostaan on saanut parikseen *käsikirjoitteen*. Ei ole kuitenkaan aiheellista käyttää tätä sanaa muuten kuin ahtaasti 'käsien kirjoitetusta tekstistä (konekirjoitteen vastakohtana)'; painamattoman tekstin yleisnimitykseksi käy jatkuvasti hyvin *käsikirjoitus* (sekä käsin että koneella tehdyistä teksteistä). Sen tielähän ei ole samanasuista teonnimeä. — Sellainen sana kuin *selite* on konkreetimpi kuin *selitys*; sillä tarkoitetaan lähinnä lyhyt-

tä, kaavamaista (kirjoitettua) selitystä: *kartan, tilitapahtuman selite*. Vrt. toisaalta aina *tieteellinen selitys*; hänen käytökselleen on *vaikea löytää selitystä*.

Jotkut tämmöiset -e-johdokset tuntuvat yhdentekeviltä ainakin sikäli, että varsinaista merkityseroa niiden ja vanhastaan käytettyjen -us-johdosten välille ei synny. *Tiedotus* on puhtaana teonnimenä harvinaisen muulloin kuin yhdyssanojen määriteosana (*tiedotus/kanava, -oppi*). Siksi se ei olisi suuria häirinnyt myöskään merkityksessä 'tiedonanto', johon 1960-luvulta lähtien on yleistynyt *tiedote*. *Velvoitteen* selittää vielä Nykysuomen sanakirja lakitermiksi: 'henkilöiden välinen oikeudellinen side, jossa toisen puolen oikeutta vastaa toisen velvoitus'. On ehkä ymmärrettävää, että tämän mukainen merkitysero *velvoitteen* ja *velvoituksen* välillä ei yleiskielessä ole jaksanut pysyä voimassa, kun -e-johdokset ovat ruvenneet olemaan muotia. Pinnallehan pyrkii nykyään *velvoite* silloinkin kun ennen olisi puhuttu *velvoituksesta*: *ei ymmärtänyt asemansa velvoitteita; on täyttänyt kaikki velvoitteensa*. Tällaisesta käytöstä ei yleiskielessä ehkä ole suoranaista haittaa, ja voikin olla tarpeetonta yrittää taistella sitä vastaan. Haitallisempaa on, jos -e-johdos siirtyy alueelle, jossa -us-johtimella on ennen muodostettu merkitykseltään yhtenäisiä sanasarjoja. Filatelistit näkyvät puhuvan nykyään postimerkin *hammasteesta* eivätkä enää vanhaan tapaan *hammastuksesta*; tämä on yhtä kummallista kuin jos vaikka (paperin, vihkon) *ruudutus, viivoitus* tai (seinän) *laudoitus* vaihdettaisiin »ruudutteeksi», »viivoitteeksi» tai »laudoitteeksi». Tämäntapaista käyttöä ei pitäisi suosia. (Sen perus-

Kielemme käytäntö

teluksi ei riitä se, että on vanhastaan puhuttu esim. *tiheäammasteisista postimerkeistä* 'postimerkeistä, joissa on tiheä hammastus'. Tällaiset *-einen*-adjektiivithan usein vastaavat juuri *-us*, *-ys* -substantiiveja; sanotaan esim. *keskuslämmiteinen* ja *ilmajähdytteinen*, vaikka vastaavat substantiivit ovat *keskuslämmitys* ja *ilmajähdytys*, ei »keskuslämmite» ja »ilmajähdyte».)

Hankala sana on tullut *rasitteesta*. Se on alkuaan ollut aivan kiinteämerkityksinen juridinen termi, merkityksenä (1) 'kiinteistöä rasittava toisen kiinteistön oikeus, servituutti': *tontin rasitteena on kantatilan oikeus läpikulkutiehen*. Viime aikoina tämä *rasite* on ruvennut tunkemaan *rasituksen* sijaan kolmessakin eri tehtävässä. Yksi niistä on lähinnä hallinnon alaan kuuluva 'jatkuva taloudellinen tms. suoritusvelvollisuus t. siihen perustuva suoritus' (2): *tila myytiin etuineen ja rasitteineen; kaksikielisyys aiheuttaa kunnalle ylimääräisiä rasitteita*. Maallikon voi olla vaikeaa ymmärtää, että tämä on periaatteessa muuta kuin *rasitteen* aiemmin yksinomainen merkitys, ja siitä syystä yleiskielessä on ehkä siedettävä tällaista uutta käyttöä. Silti ei *rasitusta* ole katsottava tämmöisissä tapauksissa mitenkään vanhentuneeksi. Toisenlainen tehtävä kuvastuu seuraavissa esimerkeissä: *N:llä ei ole poliittisia rasitteita; hänellä on rasitteenaan monta merkintää rikosrekisterissä; Symbolisena hahmona sinänsä myyrä on erikoistuneempi, biologisemmin väriltynyt kuin paljossa yleislyyrisen rasitteen alainen haukka* (Maunu Niinistö, Äidin kielen opettajain liiton vuosikirja 17, 1970, s. 34); *Ja kun Krosbyllä ei todellakaan ole mitään Uptonin mainitsemia estoja rasitteinaan, hän voi ottaa esimerkikseen kenties kaikkein arimman* – – (Martti Häikiö, Kanava 1978 s. 571); *Kummallinen hömpölys* – – *Lapin maahisista, shamaaneista on Tullan mielestä edelleenkin Lapin kuvataiteen rasite* (US 17. 4. 1979). Tämä on selvästi erikoistunutta käyttöä, merkityksenä (3) 'jonkun t. jonkin mainetta, sopivuutta tms. heikentävä seikka', ja tuntuu siltä, että myös tämmöinen käyttö on tunnistettava nykyiseksi yleiskieleksi. *Rasitus* kävisi kyllä sekin kaikkiin noihin esimerkkeihin. Viimeksi mainittu lehtikielen poiminto sattuu olemaan selostuksen jak-

sosta, jolla on alaotsikkonaan »Lapin rasitus».

Lopulta tullaan *rasitus*-sanan käytön keskeiselle alueelle. tämän sanan merkitykseen 'fyysinen, henkinen, taloudellinen tms. rasittuminen t. sen aihe; vaiva, vastus, taakka': *sairastui rasituksesta; matkan rasitukset; kunnan rasituksena on kaksikielisyys; olla jonkun rasituksena*. Tähän käyttöön (4) ei *rasitetta* luulisi kaivattavan. Se on kumminkin tekemässä tuloaan tällaisiinkin tapauksiin: *Atomiteollisuuden mahdollinen jäterasite kohdistuu ennen kaikkea mereen* (Suomen Luonto 1969 s. 46); *Vaalit pidetään aikana, jolloin maan rasitteena ovat sekä lamauttavat taloudelliset ongelmat että liittohallituksen ja muutamien maakuntien väliset lisääntyneet ristiriidat* (US 17. 4. 1979); *eikä koulunkäynti ole jokapäiväisenä rasitteena* (Anna; Jouko Vesikansan siteeraama, Täsmennyssanasto s. 79); *Monelle miehelle ovat elämänrytmi ja työpaine muodostuneet rasitteeksi* (Suomen Kuvalehti; Vesikansa, mp.). On aihetta tähdentää, että kaikissa näissä esimerkeissä olisi *rasitus* jatkuvasti paremmin paikallaan kuin *rasite*. *Rasite*-sanan vanhan juridisen käytön (1) ohella on nykyisessä yleiskielessä kyllä suvaittava erityismerkitykset 2 ja 3, mutta tämä 4. merkityksen mukainen käyttö on nakertamassa *rasitus*-sanan luontaista ydin- aluetta, ja siihen tehtävään ei *rasitetta* tarvita.

Kytkentä ja kytkö

Vähän toisenlaiselle alalle tullaan, kun tarkastellaan teonnimeä *kytkentä*. *-nta*, *-ntä*-loppuiset verbikantaiset johdokset (*luenta, sidonta, kudonta, poiminta* jne.) ovat puhtaita teonnimiä paljon säännöllisemmin kuin *-us*, *-ys* -loppuiset. Sen mukaisesti *kytkentä* on tähän asti merkinnyt 'kytkemistä, kytkemistä': Nykysuomen sanakirjan mukaan esim. *molempien jalkojen kytkentä ulkopuolitse* [painissa]; *Italian kytkentä liittoon; virran kytkentä; voimakoneen ja pumpun välillä käytetään suoraa kytkentää tai esim. hihnavälitystä*; yhdysanoja *kytkentä/kaavio, -piirros*. Utta sen sijaan on seuraavanlainen käyttö, jossa *kytkentä* ei ole enää teonnimenä vaan huomattavasti erikoistuneemmassa tehtävässä:

kielen ja ajattelun väliset kytkennät; näiden ilmiöiden välillä tuntuu olevan kytkeä; kirjan kytkenät tekijän aiempiin julkaisuihin; säätöillä on kytkeäjä eräisiin teollisuuslaitoksiin. Merkityksenä on tällöin lähinnä 'liittymä, kosketuskohta, yhteys'.

Tämäntapaisissa erikoistuneissa merkityksissä ei *-nta, -ntä* -johdoksia yleensä käytetä vaan ne korvautuvat muilla johdoilla. Siten *poiminnan* kohteita tai tuloksia ovat *poiminnot* (epätarkalta tuntuu puhe »poimintakokoelmasta», selvempi olisi *poimintokokoelma*), *kudonnan* tulos on *kudos* (huom. myös erityismerkitys 'eläimen t. ihmisen solukko'), *sidonnan* tulos *sidos*, ja kun tilastotieteilijä harrastaa *otantaa*, hän tekee sen *otosten* avulla. Vastaavanlainen, toistaiseksi tosin harvinainen johdos on olemassa *kytkeä*-verbistäkin: *kytkös*. Seuraava esimerkki on Keijo Petäjän tekstistä (Kanava 1980 s. 141): *Einstein kirjoittaa: »Käsitteet voivat saada sisältönsä vasta siten, että ne — jos kohta myös välillisesti — ovat kytkeytyneet aistielämyksiin. Mutta tätä kytköstä ei voi paljastaa loogisin keinoin. Ja kuitenkin määrää juuri tämä kytkös käsitteysteemin tietoarvon.»* Tuoreenlainen uudismuodoste on yhdyssana *kytkösyhtiö*, joka merkitsee '(teollisuus)yrityksen omistamaa, tämän yrityksen vakuutuksia hoitavaa vakuutusyhtiötä'. Sana *kytkös* tuntuisi hyvin sopivan myös edellä puheena olleisiin viime aikojen »kytkentä»-tapauksiin; siten saataisiin eriytymään teonnimi ja samakantainen erikoistuneempi johdos siihen tapaan kuin alumpana käsitellyissä sanapareissa *lyhennys—lyhenne*, *konekirjoitus—konekirjoite*. Siis: *kielen ja ajattelun väliset kytkökset, näiden ilmiöiden välillä tuntuu olevan kytkös* jne.

Kun kaksi asiaa liittyy läheisesti toisiinsa, ovat siis *sitoo*-verbin johdosta käyttäksemme toisiinsa *sidoksissa*, voidaan vaihteeksi käyttää myös samantapaista *kytkeä*-verbiin pohjautuvaa adverbia. Silmäni ovat osuneet sellaiset muodosteet kuin *kytkyksissä* ja *kytkeyksissä*: *Valajaskosken muut nimet ovat ilmeisesti kytkeyksissä alempana olevan Petäjaskosken nmttn* (teoksessa Entinen Kemijoki, 1967, s. 116); *Ohjelman kysymyksenasettelu on keskeisiltä osiltaan kytkeyksissä kulttuurin perustekijöihin* (Kanava 1975 s.

264). Molemmat tuntuvat muodoltaan mahdollisilta (vrt. *sotkea* : *olla sotkuksissa* t. *sotkeuksissa*). Semmoisen mallin kuin *sidos* : *olla sidoksissa* mukaan puoltaisi ehkä kuitenkin parhaiten paikkaansa (*kytkös* :) *olla kytköksissä*. Siten voisivat *kytköksissä* toisiinsa olla yhtä hyvin kaksi paikannimeä kuin kieli ja ajattelu tai vaikka säätö ja teollisuuslaitokset, alkupuolen esimerkkien mukaan.

Painottaa, tähdentää ja korostaa

Verbi *painottaa* on nykykielen suosikkisanoja merkityksissä, joita ei vielä muutama vuosikymmen sitten tunnettu. Sitä voidaan tietysti käyttää aivan konkreettissa merkityksessä (1) 'varustaa paino(i)lla': *painottaa onki, verkko; säilörehu on painotettava hyvin*. Tähän liittyy sanan foneettinen ja kielitieteellinen käyttö (2): *painottaa ensi tavua, lauseen tärkeintä sanaa*. Samalta pohjalta on saanut alkunsa sellainenkin käyttö (3), jossa *painottaa* merkitsee 'panna painoa johonkin; antaa jollekin t. joillekin suhteellinen paino t. suhteelliset painot'. Puhutaan esim. *painotetusta keskiarvosta*, jota laskettaessa eri arvot ovat saaneet oman painokertoimensa, ja tavanomaista nykykieltä ovat myös seuraavat virkkeet: *oppilasvalinnoissa painotetaan eri osasuorituksia eri tavoin; ohjelma on painotettu* (ts. sen eri osille on annettu painoa) *uudella lailla; nimityksessä painotettiin puolueansioita enemmän kuin pätevyyttä; tulos riippuu siitä, miten oikeus painottaa näytön*. Tämä tuntuu sanan perusmerkityksestä lähtien luontevalta käytöltä, ja siihen liittyy myös johdosten *painottua* ja *painotus* vastaavanlainen käyttö: *elämäkerrassa painottuu julkinen toiminta yksityiselämän kustannuksella; suunnitelma painottuu* (= suunnitelman painopiste sijoittuu) *vuosiin 1982 ja 1983; eri alojen painotus ohjelmassa on sattumanvarainen*. Aiemminhan näitä sanoja ei juuri ole käytetty kuin fonetiikassa ja kielitieteessä. Näiltä aloilta lähtöisin ovat myös *-painotteinen*-loppuiset yhdysadjektiivit: *normaalipainotteinen väitöslause, tasapainotteinen sanaliitto*. 1970-luvulla niiden jatkoksi on pelmahtanut lukematon joukko sellaisia kuin *vasemmistopainotteinen aluetoimitus, keruupainotteinen tutkimus, liike- ja julkisrakennus-*

Kielemme käytäntö

painotteinen katumaksulaki, pätevyyspainotteinen nimityspolitiikka jne. — kaikki tapauksia, jotka liittyvät *painottaa*-verbin merkitykseen 'panna painoa johonkin'.

Jo Nykysuomen sanakirja tuntee *painottaa*-verbille sellaisenkin, harvinaiseksi leimatun merkityksen kuin (4) 'tähdentää, korostaa': *painottaa jotakin asiaa; esitelmöitsijä painotti sitä seikkaa, että* –. Tämä on hiukan muuta kuin äsken mainittu merkitys 3; synonyymisenä ilmauksena tulisi tässä 4. merkitysryhmässä mutta ei 3:nnessä kyseen 'huomauttaa jostakin painokkaasti'. Nyt kahdeksankymmenluvun alussa tämäntoinen käyttö on kaikkea muuta kuin harvinaista: yhtenäen tulee vastaan sellaisia virkkeitä kuin *Verottaja on painottanut sitä, että Oy Veikkaus Ab:stä on vuoden 1976 alusta tullut valtionyhtiö; Ilaskivi painottaa kysymyksessä olevan vain kokeilun; Kekkonen painotti tarvetta suojella Euroopassa saavutettuja liennytyksen tuloksia*. Olisiko tällainenkin tavallisuutensa vuoksi jo katsottava hyväksyttäväksi? Kielteisen kannan on ottanut ainakin Osmo Ikola, joka Nykysuomen käsi-kirjassaan (uudistettu laitos, s. 116) kirjoittaa: »Sanoja *painostaa* ja *painottaa* ei sen sijaan pitäisi käyttää silloin, kun tarkoitetaan jonkin asian tärkeyden esille tuomista. Tätä tarkoitusta varten on olemassa verbit *korostaa* ja *tähdentää*, esim. *Puhuja korosti t. tähdensi hyvien naapurussuhteiden merkitystä*.»

Tekee mieli yhtyä Ikolaan. Tätä menoa *painottaa*-verbi on käymässä suorastaan haitallisen monimerkityksiseksi; esim. sellaisesta lauseesta kuin *Ratkaisussa painotettiin N:n työkokemusta* ei saa selvää, kumpaa tarkoitetaan: 'ratkaisussa annettiin suuri paino N:n työkokemukselle' (jolloin työkokemus on yksi ratkaisun perusteista) vai 'ratkaisussa huomautettiin painokkaasti N:n työkokemuksesta' (jolloin kyseessä on vain eräs ratkaisuun sisältyvä lausuma). Asiaa ei paljon paranna se, että yhtä hahmoton on nykyään myös ruotsin verbi *betona*; sen vaikutukseen *painottaa*-verbin käyttö rinnan merkityksissä 3 ja 4 varmaan paljolti perustuukin. Eikä ainakaan eduksi voi sanoa sitä, että perinnäiset sanat *korostaa* ja *tähdentää* (J. J. Mikkolan luomus vuodelta 1911)

ovat jäämässä virattomiksi, jos meno jatkuu. Voisi antaa neuvon: käyttää verbejä *tähdentää* ja *korostaa* aina kun ne sopivat yhteyteen; säästää *painottaa* vain niihin yhteyksiin, joihin *tähdentää* ja *korostaa* eivät luontevasti sovi. Jos tätä ohjetta seurataan, sanojen työnjako säilyy tasapainossa eikä *painottaa* pääse riistämään *tähdentämiseltä* ja *korostamiselta* sitä osuutta, joka näille on kielessä vanhastaan kuulunut.

Saanti, ei »saatavuus»

Partisiippikantaiset ominaisuudennimet ovat nykyään muotia, ja niitä käytetään usein silloinkin kun tarjolla olisi yksinkertaisempia ilmauksia (ks. kirjaani Näillä näkymin s. 127, 130). Yksi muodikkaimista ja tavallisimmista on *saatavuus*. Esimerkkejä viime vuosien sanoma- ja aikakauslehdistä: *Vaihtotasevajauksen lopullinen suuruus jää hänen mukaansa riippumaan ulkomaisen rahoituksen saatavuudesta; Kun kysymyksessä on pitkälle teollistunut yhteiskunta, – tarvittavan tiedon esteettömän saatavuuden merkitys on korostunut; Kirjastolautakunta on antanut aloitteen johdosta lausunnon, jonka mukaan uutuskirjallisuuden saatavuus on suhteessa muihin kaupunkeihin parantunut; Edustusjuominen voi myös laajentua sellaisiin mittoihin, joissa saatavuutta rajoittavat alkoholipoliittiset toimet – menettävät merkityksensä; Työvoiman saatavuus pitkälle automatisoituun kovan teknologian tuotantoon riippuu ihmisten työasennoitumisesta*.

Miksi aina tämä *saatavuus*? Ilmeisesti ruotsin vaikutuksesta; vastaava sana ruotsissa on *åtkomlighet*, johdos adjektiivista *åtkomlig*, joka merkitsee 'saatavissa t. saavutettavissa olevaa'. Vrt. seuraavaan ruotsalaisen sanomalehden virkkeeseen: »Det är därför tvivelaktigt hur långt man kommer med att följa den traditionella – förbuds- och restriktionslinjen, som går ut på att försvåra åtkomligheten av alkohol.» Nykymuodin mukaan tämä kai jouduttaisiin suomentamaan tähän tapaan: »– noudattaa perinnäistä – kielto- ja rajoituslinjaa, jolla pyritään rajoittamaan alkoholin saatavuutta.» Näin ei suomessa ole ennestään sanottu. Normaalialia on ollut puhe alko-

holin *saannin*, ei sen »saatavuuden» rajoittamisesta.

Saanti on *saada*-verbin teonnimijohdos. Ruotsin *få*-verbillä ei vastaavanlaista johdosta ole lainkaan, ja se selittääkin, miksi ruotsissa on ajauduttu sellaisiin korvikkeisiin kuin tuo *åtkomlighet* (tai sitten esim. *tillgång*). Tästä ruotsin välttämättömyydestä ei kuitenkaan pitäisi tehdä suomen hyvettä. *Saanti*, ei »saatavuus», on se sana, joka kaikissa alumpana lainatuissa esimerkeissäkin osuu kohdalleen.

Terho Itkonen